

TƏRCÜMƏŞÜNASLIĞIN İKİ APARICI NƏZƏRİYYƏSİNİN – DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *tərcümə nəzəriyyəsi, tərcümə modelləri, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq*

Key words: *translation theory, translation models, linguistics, literary criticism*

Ключевые слова: *теория перевода, модели перевода, лингвистика, литературоведение*

Mədəniyyətin bir sahəsi kimi tərcümə haqqında danışarkən adətən ya tərcümə mətninin yaradılması prosesi, ya da bu prosesin nəticəsi nəzərdə tutulur. Son dövrlər tərcümə nəzəriyyəçiləri tərəfindən tərcümə prosesini öyrənən üç əsas model işlənib hazırlanıb. Bunlar situativ, transformasiya və semantik modellərdir. Tanınmış rus tərcümə nəzəriyyəçisi V.N.Komissarov özünün “Müasir tərcüməşünaslıq” kitabında bu modelləri xüsusi şərh edərək situativ modelin tərcümə prosesini dil və gerçəkliyin əlaqələri ilə bağlı olan linqvistik konsepsiyaların tətbiqi vasitəsilə öyrəndiyini yazır. Bu modelə görə istənilən situasiya istənilən dil vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Hətta dildə gerçəkliyin hansısa elementlərini əks etdirmək üçün lazımı vasitələr çatışmırsa belə, yeni sözlər yaratmaq və ya artıq mövcud olan sözlərdən istifadə etməklə bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq olar.

Tərcümə prosesi zamanı sintaktik struktur seçiminin hansı yolla aparıldığını transformasiya modeli öyrənir. Transformasiya modeli dilin nüvə strukturunu tədqiq edən transformativ qrammatikaya əsaslanır. Bu modelə görə tərcümə prosesi üç mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələdə orijinalın üst strukturu onun nüvə stukturuna, ikinci mərhələdə orijinalın nüvə strukturu tərcümənin nüvə strukturuna, üçüncü – sonuncu mərhələdə isə tərcümənin nüvə strukturu onun üst strukturuna keçirilir.

Tərcümə prosesini öyrənən üçüncü model semantik modeldir. Bu modelə xas xüsusiyyətlərdən biri tərcümədə leksik-semantik əvəzləmələrin öyrənilməsidir. Bu əvəzləmələr adətən ya konkretləşdirmə, ya da ümumiləşdirmə yoluyla aparılır. Hər bir dildə əşyalar və hadisələr qrupunu bildirən ümumi və növləri bildirən konkret ifadələr mövcuddur. Tərcümə zamanı nə vaxt ümumi konkret, konkreti isə ümumi ilə əvəzləmək mümkün olduğunu məhz tərcümə prosesinin semantik modeli öyrənir.

Bu modellər bu günəçən tərcümə nəzəriyyəçiləri tərəfindən formalaşdırılan onlarla tərcümə modelindən yalnız üçüdür. Amma tərcümə modellərini, prinsiplərini və konsepsiyalarını tədqiq etməzdən öncə ilk növbədə “tərcümə nəzəriyyəsi nədir?” sualına cavab tapmaq lazımdır.

Tanınmış tərcümə nəzəriyyəçilərindən biri, müasir rus tərcüməşünaslığının banisi A.Fyodorov özünün “Tərcümə nəzəriyyəsinə giriş” kitabında tərcümə nəzəriyyəsinin filoloji fənn və dilçiliyin bir qolu olduğunu vurğulayır (9, 15). Sözügedən əsərin ikinci nəşrində o, tərcüməni belə xarakterizə edir: “Tərcümə etmək – bir dil vasitəsilə artıq başqa bir dildə ifadə olunmuşları dəqiq və tam şəkildə ifadə etmək deməkdir” (10, 15). Onun fikrincə bütün tərcümə növləri iki dil arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə əsaslandığına görə, istənilən tərcümə problemi yalnız dilçiliyin çərçivələri daxilində həll oluna bilər (11, 16).

Q.Qaçeçiladzenin də bu məsələyə münasibəti maraqlıdır: “Tərcümə məsələlərini həll edə bilmək üçün orijinalın dilini və əsərin tərcümə olunduğu dili gözəl bilmək, eləcə də orijinalın meydana gəldiyi dövrün sosial şəraitini xüsusi olaraq öyrənmək lazımdır. Bu şərtlərə əməl olunması bədii tərcümənin müasir nəzəriyyəsinin və tədrisinin əsasını təşkil etməlidir” (3, 74). O, başqa bir fikrində tərcüməni yaradıcılıq fəaliyyəti kimi dəyərləndirir: “Bədii tərcümədə orijinal canlı gerçəkliyin orijinal yaradıcılıqda oynadığı rola oxşar vəzifələri yerinə yetirir. Tərcüməçinin yaradıcı üslubu əsasən onun dünyagörüşünə müvafiq olur. Öz dünyagörüşünün çərçivələri daxilində tərcüməçi seçdiyi əsərin bədii gerçəkliyini forma və məzmun vəhdətində, xüsusinin ümumiyyə nisbətində əks etdirir” (4, 148).

J.P.Vine və J. Darbelne tərcümə prosesinə dilçilik nöqteyi nəzərindən yanaşırlar və “tərcümə prosesi zamanı tərcüməçinin iki linqvistik sistemi bir-birinə yaxınlaşdırdığını” (2, 157) yazırlar.

İ.Leviyyə görə “Tərcümə informasiyanın ötürülməsidir. Daha dəqiq desək, tərcüməçi orijinal əsərin müəllifinin yaratdığı mətndəki informasiyanın şifrini açır və onu öz ana dilinin sistemində əks etdirir (yenidən şifrələyir). Mətnəki informasiyanın kodunu isə tərcüməni oxuyan oxucu yenidən tapır” (5, 49). Tərcümə zamanı “kodların” təkcə məzmunun, yəni orijinalın məzmununun yenidən yaradılması baxımından yox, həm də forma-quruluşun, yəni orijinalın formasının yenidən yaradılması baxımından dəyişilməsi

prosesi gedir. Tərcümədə iki dil iştirak edir: orijinal yeni qeyri-ekvivalent forma qazanmaqla başqa bir ədəbi dil mühitinə keçir, amma bununla belə o, özünün məzmun komponentlərini, məzmununun ekvivalentliyini itirmir.

İnternetdəki “Kruqosvet Ensiklopediyası”nda isə tərcümə bu cür xarakterizə edilir: “Tərcümə – bir dildəki mətnin məzmununu digər dil vasitələri ilə ifadə edən fəaliyyət növü, eləcə də bu fəaliyyətin nəticəsidir” (7).

Orijinal mətn ilə tərcümə mətninin müqayisəsindən söz düşəndə hər şeydən əvvəl nəyi müqayisə etməyin vacibliyini aydınlaşdırmaq lazımdır; konkret sözü sözlə, yoxsa bütünlüklə bədii əsəri tərcümə əsəri ilə. Bu, tərcümə nəzəriyyəsinin yüz illərdir ki, mübahisə doğuran məsələlərindən biridir.

Tərcümə nəzəriyyəsinə dair məsələlər, bu sahədəki problemlər bu gün bir neçə istiqamətdən tədqiq olunur. Ümumiyyətlə isə tərcümə nəzəriyyəçilərini iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa daxil olan nəzəriyyəçilər dilçilik, ikinci qrup nəzəriyyəçilər isə ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən ümumi tərcümə nəzəriyyəsinin formalaşdırılmasını vacib sayırlar. Ümumi tərcümə nəzəriyyəsinin yaradılmasına cəhd göstərilən ilk dövrlərdən başlayaraq bu iki mövqe tərəfdarları arasında qızgın mübahisələr gedir. Tərcümənin dilçilik konsepsiyasını əsas tutan alimlər tərcümə prosesi zamanı itkinin baş verməsini, əlavələrin edilməsini qəbul olunmaz hal kimi dəyərləndirirlər. Onlar tərcüməyə dilçiliyin çərçivələri daxilində baxırlar. Tərcüməçi fəaliyyətinin lingvistik interpretasiyası üsulundan yararlanmaqla bu tədqiqatçılar tərcümə qanunauyğunluqlarını hər şeydən əvvəl iki dilin struktur xüsusiyyətlərindən asılı olan formal və funksional uyğunluqlara tabe etdirirlər. Bu meyli İ.İ.Revzinin, V.Y.Rozensveyqin, A.Q.Etingerin və digərlərinin mikrolingvistik konsepsiyalarında müşahidə etmək olar.

Müasir dilçilikdə makrolingvistika adlanan digər bir konsepsiya da mövcuddur. Bu konsepsiya tərəfdarları kommunikasiyanın ümumtarixi və situativ şərtləri kimi dil strukturundan kənarda olan ekstralingvistik amillərə də diqqət ayırırlar.

Ədəbiyyatşünaslar isə öz növbələrində tərcüməni yaradıcı proses kimi dəyərləndirirlər. Onlar dilçilik qanunauyğunluqlarının bu prosesə tabe olduğunu bildirirlər. Məzmun və formanın vəhdətini vacib sayan ədəbiyyatşünaslar ictimai-siyasi, tarixi şərait, ədəbi cərəyanlar, üslub, emosional mühit, estetik təsir kimi amilləri də nəzərə alırlar. Bu mövqe tərəfdarları tərcüməçinin tərcüməşünaslığın dilçilik konsepsiyasında öz əksini tapmayan individual ustalığının və bədii zövqünün əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırlar.

1954-cü ildə sovet yazıçılarının ikinci qurultayında tərcümə problemlərinin yalnız ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmasının düzgün olduğu qəti fikir kimi irəli sürüldü. Bu vaxt tərcümənin dilçilik nəzəriyyəsinin məhdudlaşdırılması və hətta birdəfəlik rədd edilməsi ilə bağlı fikirlər də səsləndi. Bu fikirləri səsləndirənlər dilin tərcümə zamanı oynadığı rolu musiqi bəstələnən zaman not yazılarının oynadığı rolla eyniləşdirir və onların hər ikisinin ikinci dərəcəli olduğunu iddia edirdilər. Ədəbiyyatşünasların bəzilərinin fikrincə tərcümə heç də lingvistik əməliyyat deyil və buna görə də, dilçilik elmi tərcümə nəzəriyyəsinin öyrənilməsi işinə öz töhfəsini verə bilməz.

Amma şübhəsiz ki, tərcümənin ən vacib vəzifələrindən biri orijinalın məzmununun və formasının bir dildən digər dilə köçürülməsidir. Bu formulun tətbiqi yalnız qarşımızda hansı növ orijinal mətnin – ictimai-siyasi, texniki və ya bədii – olmasından asılı olaraq dəyişir. Mətnəki hər bir element yalnız dil vasitəsilə ifadə olunur. Tərcüməçi – bədii söz ustası kimi mətnəki həm dil xüsusiyyətlərini, həm də mətnin ümumi bədii dəyərini yaxşı duymalıdır.

Keçən əsrin əllinci illərində A.V.Fyodorovun konsepsiyasını tənqid edənlər də məhz bu amilə əsaslanırdılar. İ.Kaşkin, P.Toper və bir sıra digər tərcümə nəzəriyyəçiləri tərcümənin ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyasının düzgünlüyünü dönə-dönə vurğulayırdılar. Özünün “realist tərcümə nəzəriyyəsi”ndə İ.Kaşkin tərcüməni ədəbi hadisə kimi dəyərləndirirdi. Bununla belə o, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq konsepsiyalarını bir-birinə qarşı qoymağı yox, onların sintezini yaratmağı daha düzgün sayırdı.

XX əsrin 60-70-ci illərində bu mövzu ətrafında mübahisələr daha da qızışır. Bu dövrdə Q.Qaçeçiladze A.V.Fyodorov ilə elmi fikir mübadiləsi aparır. O, ədəbiyyatla dil arasında sıx əlaqələrin mövcudluğunun tərcümə nəzəriyyəsinin müstəqil fənn olmasına heç bir maneəçilik törətmədiyini söyləyir.

Bu cür fikir mübadilələri müasir dövrdə də aparılır. Bütün bu fikir ayrılıqlarına son qoymaq üçün ümumi tərcümə nəzəriyyəsi yaradılmalı və o, istənilən növ tərcüməyə aid əsas prinsipləri özündə əks etdirməlidir. Tərcümənin hər bir növünə müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu səbəbdən bütün tərcümə növləri üçün bir ümumi prinsip yaratmaq qeyri-mümkündür. Ümumi tərcümə nəzəriyyəsi konkret nəzəriyyələrdən formalaşdırılmalıdır. Deməli, tərcümə nəzəriyyəsi kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Burada yalnız bir mövqeni əsas götürüb tədqiqat aparmaq olmaz.

Tərcüməşünaslığın ümumi xarakteri haqqında danışarkən dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmləri ön plana çıxır. Tərcümə nəzəriyyəsinin dilçiliklə əlaqəsi onun elmi dəqiqliyə, ədəbiyyatşünaslıqla əlaqəsi isə estetik

keyfiyyətlərə yiyələnməsinə şərait yaradır. Bir vaxtlar Korney Çukovski tərcümə sənətinin tədrisən elmə çevrildiyini, bununla belə həm də sənət olaraq qaldığını söyləyirdi.

Tərcüməşünaslıq elmi və tərcümə sənəti – bu anlayışlar heç də bir-birini inkar etmir. Tərcüməçiliyin sənət, yaradıcı peşə olduğu tərcüməşünaslıqda öz əksini tapıb. Hər bir sənət növü isə elmi cəhətdən əsaslandırılmış nəzəri bazaya malik olmalıdır. Tərcüməçiliyin bu bazası isə təkcə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmlərinə əsaslanaraq yaradılmamalıdır.

Tanınmış bolqar tərcümə nəzəriyyəçisi A.Lilova sosiologiyanın da tərcüməşünaslığa böyük təsir göstərdiyini vurğulayır. Bununla bağlı o yazır: “Tərcümənin sosial təbiətini, mahiyyətini, funksiyalarını nəzərə almadan onu dərk etmək və ona elmi tərif vermək mümkün deyil. Tərcümə cəmiyyətdən kənarda əmələ gələ, mövcudluğunu qoruya, yaşaya bilməz. O, yalnız ictimai inkişafın müəyyən mərhələsində digər vasitələrlə ödəmək mümkün olmayan tələbatlar yarananda və müvafiq şərait yetişəndə meydana çıxır.

Tərcümə cəmiyyətin inkişafı ilə bərabər inkişaf edib, zənginləşib, təkmilləşib” (6, 45). A.F.Şiryayevin fikirləri də A.Lilovanın fikirləri ilə üst-üstə düşür: “Tərcümə sosial vacib və ictimai əhəmiyyətli əməyi özündə cəmləyən fəaliyyət növüdür” (12, 10).

Təsadüfi deyil ki, müasir tərcüməşünaslıqda “dil və cəmiyyət” problemlərinin müxtəlif aspektlərini tədqiq edən sosiolinqvistika vacib əhəmiyyət daşıyır. Sosiolinqvistika tərcüməni mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayan fəaliyyət növü kimi dəyərləndirir.

İctimai elmlərdən isə tərcümə nəzəriyyəsinə ən yaxını tarixdir. Əslində, tarixi təcrübə nəzərə alınmadan heç bir elmi nəzəriyyə inkişaf edə bilməz. Bununla bağlı R.A.Budaqov yazır: “Bir dilin başqa bir dilin və ya dillərin leksikasına təsiri tarixi səbəblərlə müəyyən olunur” (1, 88).

A.Lilova isə tərcüməşünaslığın ümumi nəzəri bazası yaradılarkən bu elmin ictimai elmlərlə yanaşı dəqiq elmlərlə, məsələn, riyaziyyatla, kibernetikayla, informatikayla da əlaqələrinin araşdırılmasının vacibliyini vurğulayır (6, 24-25).

Göründüyü kimi keçən əsrin ortalarından başlayaraq tədqiqatçıların diqqətini özünə daha çox cəlb edən tərcüməşünaslıq bir növ sərhəddə duran elmdir. Bura həm poetik (obrazlılıq, məzmun, üslub, ədəbi dil, janrlar), həm estetik (dərk olunma və ifadə edilmə), həm dilçilik (fonetika, semantika, sintaksis, onomastika), həm də yaradıcılıq prosesinin psixologiyasını əks etdirən kateqoriyalar daxildir (6, 45-46).

Tərcüməşünaslığın kökü bir çox elmlərin kökləri ilə birləşir. Bu gün “tərcümə problemləri həm ənənəvi olaraq tərcüməni öyrənən (və öyrənməkdə davam edən), həm də qarışıq və qarışıq olmayan elmlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir” (8, 4).

Hələ keçən əsrdə akademik A.N.Nesmeyanov XX əsrin ən bitkin kəşflərinin kompleks yanaşma, bir neçə elmin öyrənilməsi yoluyla edildiyini söyləyirdi. Tərcümə nəzəriyyəsinə də məhz bu cür yanaşma olmalıdır. Tərcüməşünaslıq müstəqil elm olmaqla yanaşı digər elmlərlə də sıx əlaqəlidir. Deməli, bu elmlərin hər birinin onun tədqiqat obyektinə – tərcüməyə təsiri var. Tərcümə tədqiqat predmetinə çevrilərkən bu təsiri nəzərə alıb dil, ədəbiyyat, etik və estetik, psixoloji, fəlsəfi, tarixi, sosioloji və s. amillər də nəzərdən keçirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М.: Изд-во Академии наук, 1953, 280 с.
2. Вине Ж.П., Дарбельне Ж. Технические проблемы перевода / Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. М.: Международные отношения, 1978, с.157-167
3. Гачечиладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. М.: Советский писатель, 1972, 262 с.
4. Гачечиладзе Г.Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. 2-е изд., М.: Советский писатель, 1980, 253 с.
5. Левый И. Искусство перевода М.: Прогресс, 1974, 397 с.
6. Лилова А.А. Введение в общую теорию перевода. М.: Высшая школа, 1985, 255 с.
7. Перевод. Энциклопедия кругосвет.
https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/PEREVOD.html
8. Таирбеков Б.Г. Философские проблемы науки о переводе (Гносеологический анализ) Баку: Изд-во АГУ, 1974, 184 с.
9. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1953, 336 с.
10. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. 2-е изд., М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1958, 370 с.

11. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (Лингвистические проблемы). М.: Высшая школа, 1983, 303 с.

12. Ширяев А.Ф. Картина речевых процессов и перевод / Перевод как лингвистическая проблема. М.: МГУ, 1982, с. 3-12

Analysis of two major theories, linguistic and literary theories, of translation studies

Summary

In the article, it is mentioned that, translation theorists prepared three main models studying translation process - situative, transformation, semantic models. Their functions are determined on the basis of definitions given to these models.

It is stated that translation theories are classified into two groups. Theorists included in first group consider formation of general translation theory from the point of view of linguistics, whereas second group theorists take literary study as the basis for translation theory. Linguists examine translation within the frame of linguistics. Literary critics evaluate the translation as a creative process. It is mentioned that, the relationship with linguistics helps translation theory to gain scientific exactness, while connection to literature creates opportunity for obtaining esthetic qualities.

However, it is not right to put translation into the frame of two sciences. The core of translation is connected to other sciences. Therefore, together with social sciences, the importance of researching relationship of this field to exact sciences, for example, mathematics, cybernetics, informatics, is also stated in the article.

Анализ двух ведущих теорий переводоведения: лингвистической и литературоведческой

Резюме

В статье отмечается, что современные теоретики перевода разработали три определяющие модели переводческого процесса: ситуационная, трансформационная и семантическая. На основе определений, данных этим моделям, определяются и их функции.

В статье подчеркивается, что теоретики перевода делятся на две группы. Первая группа теоретиков рассматривает важность формулирования общей теории перевода с лингвистической точки зрения, а вторая группа с литературоведческой. Лингвисты рассматривают перевод в рамках лингвистики, а литературоведы определяют его как творческий процесс. Отмечается, что связь с лингвистикой способствует научной точности теории перевода, а связь с литературоведением способствует развитию ее эстетических качеств.

Но будет неправильно рассматривать перевод только в рамках двух наук. Корни перевода связаны с корнями многих наук. По этой причине в статье подчеркивается важность изучения связи переводоведения с социальными науками, такими как математика, кибернетика и информатика.

Göndərilib: 10.02.2020

Qəbul edilib: 13.02.2020